

KLASİK KAYNAKLARDA İSLÂM MUHALİFLERİ HAKKINDAKİ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ: EBÛ CEHİL (EBÛ'L-HAKEM AMR B. HİŞÂM) ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Cahid KARA
Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

Araştırmamızın amacı, İslâm'ın doğuş yıllarında muhalif cephede yer alan kişilerin faaliyetlerinin İslâm kaynaklarındaki rivayetlerinin değerlendirilmesi olacaktır. İslâm'ın doğuş yıllarında başlayıp Mekke'nin fethine kadar şiddetli bir şekilde devam eden Kureyş eşrafının ısrarlı muhalefeti, tarih boyunca Müslüman toplum üzerinde bıraktığı psikolojik etki oldukça önemlidir. Özellikle de bu dönemde İslâm'a ve Müslümanlar'a karşı öne çıkan muhalefetin simgesel isimleri, yaptıkları uzlaşmaz ve düşmanca faaliyetleriyle klasik kaynak kitaplarda yer almışlardır. Olayların kaynaklarımızdaki tasvirini ortaya koyabilmek için Ebû Cehil örneği üzerinden ilgili rivayetler analiz edilmeye çalışılarak Müslüman tarihçilerin bu rivayetleri aktarmada ne derece tarafsız kalabildikleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Objektiflik, tarihi hadiseler, Ebû Cehil, İslâm muhalifleri, rivayetler.

Abstract

Evaluation of the Narrations about the Opponents of Islam in the Classical Sources: The Sample of Abu Jahl (Abu'l-Hakam Amr b. Hisham)

The aim of our study is to assess the narrations about people who took place at the opponent side in the years of emergence of Islam, in the classical sources. It is a really important issue to deal with severe opposition of the Quraysh nobles in terms of psychological effect on the Muslim society during the history. Particularly, some influential people on the opposition side have been taken place in the classical sources due to their hostile activities. We preferred to use of Abu Jahl as an instance to analyze and assess how much the Muslim authors could be unbiased to transmit the narrations in their books.

Key Words: Objectivity, historical incidents, Abû Jahl, opponents of Islam, narratives.

GİRİŞ

Geçmişte meydana gelen olayları rivayet kitaplarından okumak, araştırmacıları hadiseleri anlamada mevcut rivayetlere mahkum ederken, bir diğer yünden de her devirde tarihi yeniden algılama ve yorumlama fırsatını da beraberinde sunmaktadır. Rivayet geleneğine dayanan klasik tarih kitapları, genellikle kişileri ve olayları rivayet edildiği gibi aktarmakla yetinmişlerdir. Bununla bera-

ber, rivayetlerin aktarımında, ravilerin anlayışı, mezhep görüşü ve içinde buldukları siyasi ve ekonomik durumları rivayetlerin niteliğine, etkisi ise değerlendirmeye muhtaçtır. Biz bu makalemizde, başta klasik kaynaklarımızda yer alan ilk dönem İslâm muhalifleri hakkındaki rivayetleri incelemeye çalışacağız. Hz. Peygamber zamanında İslâm dininin yayılmasını engellemek için çaba gösteren muhalif kişiler hakkında klasik kaynakların yaklaşımı nasıl olmuştur? Râviler, İslâm muhalifleri hakkındaki rivayetleri aktarırken tarafsızlıklarını koruyup hadiseleri olduğu gibi aktarabilmişler midir? Yoksa, Buhl'un da belirttiği üzere: "An'änenin tarafgirane bir şekilde tasvir ettiği Ebû Cehil¹" gibiler, muhalefetlerinin bir sonucu olarak kaynaklarımıza tamamıyla her yönü ile kötü ve tüm muhalif olaylardan sorumlu yegâne kimseler olarak mı yansıtılmışlardır?

Makalemizin konusunu sınırlandırmak için İslâm'ın doğuş yıllarında Mekke'de muhalafetin lideri pozisyonunda ağırlıklı olarak ön plana çıkan (veya çıkartılan) en önemli ve meşhur kişi olarak Ebû Cehil (Ebû'l-Hakem Amr b. Hişâm)¹ı nüfuzlu bir kabile olan Mahzûm oğullarına² mensup olması ve gelişen olayların bir çoğunda aktif olarak gözükmelerinden dolayı tercih ettik. Ebû Cehil hakkındaki rivayetlerde göze çarpan en önemli taraf, Ebû Cehil'in İslâm aleyhinde en şedid, küfrün başı, Allah'ın lanet ettiği kişi olarak takdim edilmesi, bu durumun müellifler tarafından nakledilen rivayetlerde açık bir şekilde belirtilmesi ve hakkındaki rivayetlerin sadece Müslüman yazarların eserlerinde bulunmasıdır. Buna karşın, şayet bugün İslâm'ın doğduğu Mekke'de müşrikler tarafından tutulan kroniklere veya rivayetlere sahip olsaydık, acaba Ebû Cehil hakkında ne çeşit bilgilere sahip olurduk veya bakış açımız nasıl olurdu? Bu soruları burada belirtmemizin amacı, bahsetmeye çalıştığımız Ebû Cehil hakkındaki bilgilerimizin, Ebû Cehil nokta-i nazarından muhalif Müslüman raviler tarafından nakledildiğinin altını çizmektir. Bunu yaparken de, tarih kaynaklarındaki râvileri elbette zan altında bırakma niyetimiz yoktur, bilakis sadece tarih araştırmacı ve okurunun rivayetleri değerlendirirken yukarıda altı çizilen hususları göz önünde bulundurmasını sağlamaktır.

I. Kaynaklarımızda Ebû Cehil (Amr b. Hişâm) ve Hayatı (ö. 2/624)

Asıl adı Ebû'l-Hakem Amr b. Hişâm b. Muğîre el-Mahzûmî (ö. 2/624)'dir.³ Nesebi ise Ebû'l-Hakem Amr b. Hişâm b. el-Muğîre b. Abdillâh b. Ömer b. Mahzûm⁴ b. Yakaza b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Ğalib'tir.⁵ Ebû Cehil'in babası Hişâm b. el-Muğîre, annesi ise Kudaa kabilesinden Ümmü'l-Culâs bnt. Mahreme'dir.⁶

¹ Buhl, F. , "Ebû Cehil", İA, Eskişehir 1997, IV, 14

² Mahzûm oğullarının İslâm'ın doğuş yıllarında Mekke'deki nüfuzu için bkz., Kapar, Mehmet Ali, "Mahzûm (Benî Mahzûm)", DİA, Ankara 2003, XXVII 402-403.

³ Kapar, Mehmet Ali, "Ebû Cehil", DİA, İstanbul 1994, X, 117

⁴ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Said (456/1064), *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, tah. E. Levi Provençal, Kahire 1948, 135

⁵ es-Sem'ânî, Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur (562/1166), *el-Ensâb*, tak. Abdullah Ömer el-Barudi, I-V, Beyrut 1988, V, 225

⁶ İbnu'l-Kelbi, Ebû'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. es-Saib (204/820), *Nesebu Maad ve'l-Yemeni'l-*

Babası Hişâm b. el-Muğîre kendi zamanında kabilesi içerisinde önde gelen saygın kişilerdendi.⁷ Fîcâr savaşlarında ve diğerlerinde Mahzûmoğullarının lideriydi.⁸ Onun ölümünü Kureyş önemli bir olayın miladı olarak kabul etmiş, tarih olarak belirlemiş⁹ ve -bir saygı ifadesi olması gerek- üç gün Mekke'de çarşı kurulmamıştır.¹⁰ Hatta şair Becîr b. Abdullah b. Âmir bu konuda, “*Mekke korkmuş bir halde sabahladı, sanki yeryüzünde Hişâm yoktu,*” demektedir.¹¹ Hişâm, Amr (Ebû Cehil), el-Hâris, Seleme, el-Âs ve Hâlid adlarında beş erkek, Ümmü Harmele adında bir kız evlada sahipti.¹²

Ebû Cehil'in İkrime, Zürâre, Temîm ve Alkame isimlerinde dört oğlu, Sahrâ, el-Hunefa', el-Cüveyriye ve Esmâ isimli dört kızı vardı. Zübeyrî, Ebû Cehil'in erkek evlat bakımından zamanla neslinin yok olduğunu ve ancak kız tarafından devam ettiğini de belirtmektedir.¹³

Ebû Cehil, Kusay devrinde tesis edilen Kureyş'in istişare meclisi Dârünnedve¹⁴ üyesi idi.¹⁵ İbn Düreyd'in bir rivayetine göre, Dârünnedve'ye kabul edilme yaşı kırk olmasına rağmen, Ebû Cehil akıllılık ve dirayeti ile maruf olduğundan otuz yaşına rağmen Dârünnedve'ye kabul edilmişti.¹⁶ Bir diğer rivayette ise, Darünnedve'ye yaşlılarla beraber kabul edildiğinde henüz daha bıyıkları bile bitmediği belirtilmektedir.¹⁷ Ebû Cehil, “hükkâm” olarak Mekke'de dışarıdan gelen yabancıların aralarında anlamadıkları konularda ve münâfere olaylarında hükmüne baş vurulan bir kişi idi.¹⁸ Ezrâkî'nin rivayetine göre, Mekke'de el-Hâris b. Ümeyye'ye ait Dârü'd-Devme isimli ev öncesinde Ebû Cehil b. Hişâm'a aitti. Ebû Cehil, adı geçen evi, söylemiş olduğu bir şiir veya bir kırba şa-

→ →

Kebir, tah. Naci Hasan, I-II, Beyrut 1988, II, 564-565

⁷ İbn Kuteybe (276/889), *el-Meârif*, tah. Servet Ukkâşe, 1992, 70; Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, tah. Süheyl Zekkâr ve ark., I-XIII, Beyrut 1996, X, 172; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *et-Tebîin fî Ensâbi'l-Kureşiyîn*, tah. Muhammed Nâyif ed-Delîmî, Beyrut 1988, 355; İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen (321/933), *el-İştikâk*, tah., Muhammed Abdüsselam Harun, Beyrut 1991, 147; Cevad Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Bağdat 1993, VIII, 522

⁸ İbn Kudâme, 355; İbn Habib, Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, tah. Eliza Lichtenstadter, Beyrut trz., 170

⁹ Belâzurî, X, 172; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 139; el-Âlûsî, Mahmud Şükrü el-Bağdâdî (1270/1853), *Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rîfeti Ahvâli'l-Arab*, tsh. Muhammed Behcet el-Eserî, I-III, Beyrut trz., III, 215; Cevad Ali, VIII, 522

¹⁰ İbn Kudâme, 355

¹¹ İbn Habib, *el-Muhabber*, 139; İbn Düreyd, 147; el-Âlûsî, III, 215

¹² Belâzurî, X, 174

¹³ Zübeyrî, Zübeyr b. Bekkâr (236/850), *Cemheretu Nesebi Kureyş*, tah. Abbas Hani el-Cirah, I-III, Beyrut 1971, I, 470-71

¹⁴ Dârünnedve, Mekke'de Kusay (ö. 480) tarafından ihdas edilmiştir. Esas itibarıyla asiller meclisidir. Her türlü savaş ve barış kararının alındığı, görüşlerin belirlendiği, nikah merasimi ve ergenlik çağına gelmiş genç kızların gömlek giyme törenlerinin yapıldığı bu meclise Kusayoğullarından başka Mekke'deki Kureyş boylarının kırk yaşından yukarı olanları katılabilir; bkz., Fiğlali, Ethem Ruhi, “*Dârünnedve*”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 555-556; Cevad Ali, IV, 47

¹⁵ Kapar, “*Ebû Cehil*”, *DİA*, X, 117

¹⁶ İbn Düreyd, 155; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, ter. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1993, II, 851; Cevad Ali, IV, 47

¹⁷ el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *Resâilü'l-Câhiz*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, I-IV, Beyrut 1991, III, 184; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, tah., Muhammed el-İskenderânî, I-IV, Beyrut 2002, I, 264

¹⁸ Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'sâ*, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, I-XV, Kahire, trz. I, 440; el-Âlûsî, I, 288, 292; Cevad Ali, V, 235, 637

rap karşılığında el-Hâris'e hibe etmişti.¹⁹ Ebû Cehil'in kişiliği ile ilgili kaynaklarımızda ilginç bazı anekdotlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri de, kendisi akrabalık bağlarına önem veren bir kişi olarak rivayetlerde temayüz etmesidir. Şöyle ki, Utbe b. Rebîa, Abbâs b. Abdulmuttalib ve Ebû Cehil, Mekke tepelerinden etrafa bakarken, Benû Cahş'a ait evin boş ve kapılarının kilitli olduğunu görürler ve bu durum karşısında oldukça mahzun olurlar. Bunun üzerine Ebû Cehil, Abbas'a hitaben, bu durumun onun kardeşinin oğlunun işi olduğunu, topluluklarını parçaladığını, işlerini kötülediğini ve akrabalık bağlarını kopardığını ifade etmiştir.²⁰ Benzer bir şekilde de, Bedir savaşı öncesi, akrabalık bağlarını kesip koparan ve kendilerine bilinmeyen bir şey getireni kahretmesi için Allah'a dua etmiştir.²¹

Kaynaklarımız Ebû Cehil'in kendi toplumu ve diğer insanlara karşı oldukça cömert biri olduğunu da belirten rivayetleri de aktarmaktadırlar. Müslüman olmadan önce şair Dırâr b. el-Hattâb, Bedir savaşında öldürülen Ebû Cehil için irad ettiği mersiyesinde onun faziletlerinden bahsederek, Ebû Cehil'in bulunduğu meclisin hayırlısı, kendi dönemindekilerin kerîmi, kavminin şerefli bir üyesi ve cömert biri olarak tavsif etmektedir.²² Dırâr b. el-Hattâb'ın bu şiirine destek olarak İbn Habib'in *el-Muhabber* adlı eserindeki "Cahiliyedeki Cömertler" başlığı altında Amr b. Hişâm ile ilgili bir anekdotu burada aktarmak istiyoruz. Süleym kabilesinden iki kardeş umre maksadı ile Mekke'ye gelirler. Şehirde ne satın alacak bir şey ne de misafir olacak bir kişi bulabilirler. Durumları bu vaziyette iken, yanlarından geçen bir topluluğun yemeğe gittiklerini öğrenince, kalabalığın arasına katılırlar ve bir eve gelirler. Evde, döşeğin üstünde siyah elbise bir adam ve ortada içi ekmek ve et dolu kâse görürler. Oturup hep birlikte yemek yerler. Kardeşlerden biri diğerine doyup doymadığını sorması üzerine, döşeğin üstünde oturan adam, yemeğe devam etmelerini ve yemeğin ancak yenilmek için ortaya konulduğunu söyler. Yemekten sonra, evin dışında bağlı develerin yemek için hazır tutulduğunu ve evin sahibinin de Ebû Cehil olduğunu öğrenirler.²³ Bu ve benzeri rivayetler, Ebû Cehil'in Mekke'ye dışarıdan umre ibadeti için gelenlere kendi evinde yemek yedirdiğini ve bu konuda da oldukça cömert olduğunu ortaya koymaktadır.

Rivayetlere göre Ebû Cehil şaşş gözlü bir kimse idi.²⁴ İbn Habib'in içki arka-

¹⁹ el-Ezrâkî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed (222/837), *Ahbâru Mekke*, tah. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş, I-II, Beyrut 2003, II, 874.

²⁰ Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, tah. M.Sakkâ ve ark. I-II, Beyrut trz. I, 471; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 425-26.

²¹ İbn Hişâm, I, 628; Vâkıdî, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Meğâzî*, tah., Marsden Jones, I-III, Beyrut 1989, I, 70, 133; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (301/922), *Tefsîru't-Taberî*, tah., Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, I-XXVI, Kahire 2001, XI, 91; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ (774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Beyrut 1987, II, 308-309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 122; el-Avâcî, Muhammed b. Muhammed, *Merviyâtu'z-Zühri fi'l-Meğâzî*, I-II, el-Medinetu'l-Münevvere, 2004, I, 237

²² İbn Hişâm, II, 27

²³ İbn Habib, *el-Muhabber*, 140; İbn Habib, Muhammed (245/859), *el-Munammak*, tas. Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut 1985,340-41; Cevad Ali, IV, 106

²⁴ İbn Kuteybe, 584; İbn Habib, *el-Muhabber*, 303; İbn Habib, *el-Munammak*, 405; Kalkaşendî, I, →

daşları listesini verdiği eserinde Ebû Cehil'in içki arkadaşı el-Hakem b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye olarak belirtilmektedir.²⁵ Rivayetlere göre de Ebû Cehil'in, insanlar arasında elbisesini yerlere kadar uzatarak yürüdüğü belirtilmektedir.²⁶ Ku-reyş'ten Bedir ordusunu maddi olarak destekleyenlerin arasında zikredilen Ebû Cehil'in²⁷ bunun için ilk günde on deve kestiği rivayet edilmektedir.²⁸ Bedir sa-vaşında öldürülen Ebû Cehil'in kimin tarafından öldürüldüğü hakkında çeşitli rivayetler bulunmasına karşı, genelde Abdullah b. Mes'ûd tarafından son nefesinde başı kesilerek öldürüldüğü kabul edilmekle birlikte, Muâz b. Amr b. el-Cemûh tarafından başı kesilerek öldürüldüğü rivayeti de mevcuttur.²⁹ Hz. Pey-gamber'in Ebû Cehil'in kılıcını Muâz b. Amr'a ganimet olarak vermesi³⁰ asıl darbeyi savaş sırasında Muâz'ın vurduğuna işaret etmektedir.

Belâzurî, Ebû Cehil'in öldüğünde yetmiş yaşında olduğunu belirtmektedir.³¹ Buna göre, Ebû Cehil miladi 554 yılı civarında doğmuş ve Hz. Peygamber'den yaklaşık 16-17 yaş büyük olması gerekmektedir.

II. Ebû'l-Hakem'in Ebû Cehil'e Tahavvülü

Rivayetlere göre Ebû Cehil'in gerçek ismi Amr, künyesi Ebû'l-Hakem ve la-kabı ise Ebû Cehil'dir.³² Kaynaklarımızda, Ebû Cehil'in içinde yaşadığı Mekke toplumu tarafından hitap edilen Ebû'l-Hakem künyesinin verilmiş sebebine rast-layamadık. Bununla birlikte, muhtemelen zeki ve meselelere karşı dirayetle çö-züm üretebilmesi sebebiyle bu şekilde künyelendirilmiş olabilir. İbn Düreyd, Ebû Cehil künyesinin, Hz. Peygamber'e karşı olan bilgisizliği ve düşmanlığından dolayı İslâmî dönemde verildiğini belirterek, 'el-Cehl' kelimesinin, ilim kelimesi-nin karşıtı olduğunu beyan etmektedir.³³ Cevad Ali de rivayetler çerçevesinde Ebû Cehil lakabının Hz. Peygamber tarafından verildiğini, öyle ki Ebû Cehil'in İslâm'da bu künyesinden başka bir şekilde tanınmaz olduğunu belirtmekte-dir.³⁴ Belâzurî ise bu konuda, adı geçen künyenin Hz. Peygamber tarafından ver-ildiğini, çünkü bundan önce Ebû'l-Hakem olarak bilindiğini belirtmektedir. Bu rivayeti teyiden Belâzurî, Hz. Peygamber'in, "Her kim Ebû Cehil'e 'Ebû'l-Hakem' derse hata etmiş olur, ondan Allah'a istiğfar etsin" hadisini zikretmektedir.³⁵

→ →
513

²⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 173; İbn Habîb, *el-Munammak*, 366; Cevad Ali, V, 38

²⁶ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâleddin Muhammed (771/1369), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut trz. XI, 292.

²⁷ İbn Hişâm, I, 665; İbn Kuteybe, 154; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 161; İbn Habîb, *el-Munammak*, 389; Vâkıdî, I, 128; Cevad Ali, IV, 106

²⁸ Ahmed b. İshak b. Câfer el-Ya'kubî (294/897), *Târîhu'l-Ya'kubî*, II, Beyrut 1999, I, 30; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 161; İbn Habîb, *el-Munammak*, 389; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, I-XXI, 1997, V, 64; el-Avâcî, I, 214; Cevad Ali, IV, 106

²⁹ İbnü'l-Kelbî, I, 427

³⁰ Belâzurî, I, 357; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 138.

³¹ Belâzurî, I, 147; Ebu'l-Fidâ, İmâdüddin İsmâil (732/1331), *Kitâbu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, Mısır trz. I, 128.

³² İbn Hazm, 135

³³ İbn Düreyd, 148

³⁴ Cevad Ali, IV, 105

³⁵ Belâzurî, I, 141

Bu konuyu teyit sadedinde Hassân b. Sâbit bir şiirinde: “İnsanlar onu Ebû'l-Hakem olarak künyelendirirler, Allah ise Ebû Cehil olarak künyelendirir,” demiştir.³⁶ Özellikle, Bedir savaşı sonrası irad edilen şiirlerde Hassân b. Sâbit ve Ka'b b. Mâlik, Amr b. Hişâm için 'Ebû Cehil' künyesini kullanmışlardır.³⁷ Bu görüşlere ilave olarak, Ebû Cehil'in müşrik kardeşi ve Kureyş tarafından orduya katılan el-Hâris b. Hişâm, öldürülen kardeşi Ebû Cehil için yazdığı bir mersiyesinde tuhaf bir şekilde 'Ebû Cehil' künyesini,³⁸ bir diğer mersiyesinde ise 'Amr' ismini kullandığı görülmektedir.³⁹ Bununla beraber, aynı Hassan b. Sâbit, bir başka şiirinde 'Ebû Cehil' künyesi yerine 'Amr' ismini kullanmıştır.⁴⁰ el-Hâris gibi Dirâr b. el-Hattâb da, Amr için yazdığı mersiye de 'Ebu'l-Hakem' künyesini kullanmıştır.⁴¹ Bu konuda, sahabeden Hamza b. Abdulmuttalib de Bedir savaşı sonrası irâd ettiği hiciv tarzında yazdığı bir şiirinde 'Ebû Cehil' künyesini kullanmaksızın doğrudan 'Amr' ismini kullanmaktadır.⁴²

Kaynaklarımızda yer alan yukarıdaki rivayetler çerçevesinde 'Ebû Cehil' künyesinin tam olarak ne zaman kullanıldığını tespit edebilmek oldukça zor görülmektedir. Hassân b. Sâbit ve diğerlerinin şiirlerine göre bu durum oldukça ilk dönemde kullanılmaya başlanılmış gibi görünse de, daha sonraki dönemlerde geriye doğru kaynaklardaki ilgili tüm rivayetler ve şiirler bir kodlama hareketine maruz kalarak 'Amr b. Hişâm' olan tüm metinler 'Ebû Cehil' olarak değiştirilmiş olabilir; çünkü yukarıdaki el-Hâris'in şiirinde geçtiği üzere müşrik şairin kardeşi Amr b. Hişâm için 'Ebû Cehil' künyesini kullanması pek mümkün değildir. Aynı şekilde, Hamza b. Abdulmuttalib de 'Ebû Cehil' yerine 'Amr' ismini doğrudan kullanmıştır. Yukarıda zikredilen mevcut rivayetlere rağmen, bazı noktalardan 'Ebû'l-Hakem' künyesinin bir tepki olarak 'Ebû Cehil' olarak değiştirilmesinin ilk dönemden itibaren Müslüman toplum tarafından üretilip kaynaklarımızda yerini bulan bir sıfat olarak kaldığını düşünmekteyiz. Bir vakıa eseri olarak, Cevad Ali'nin de belirttiği üzere, 'Amr b. Hişâm' ve 'Ebu'l-Hakem' yerine kullanılan 'Ebû Cehil' künyesi öylesine meşhur ve yaygın bir şekilde kullanılır olmuştur ki asıl ismini ve künyesini zaman içerisinde unutturmuştur. Bundan dolayı da, kaynaklarımızda 'Amr b. Hişâm' ve künyesi 'Ebu'l-Hakem' kelimelerinin geçtiği her yer zaman içerisinde marufiyet nokta-i nazarından künyenin isme galebesinin gerçekleşmesi dolayısıyla 'Ebû Cehil' ile değiştirilmiş olabilir. Nitekim bu durumu teyiden zaman zaman kaynaklarımızda 'Ebû Cehil' künyesi yanında isminin de açıklama olarak verildiğini görmekteyiz.⁴³ Bu durumda tarih okuyucusu, rivayetlerde geçen 'Ebû Cehil' künyesinin yerine gerçek isim Amr b. Hişâm veya Ebû'l-

³⁶ İbn Hazm, 135-136; İbn Düreyd, 148; el-Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid (285/898), *el-Kâmil*, tah. Muhammed Ahmed ed-Dâli, I-IV, Beyrut 2008, I, 232

³⁷ İbn Hişâm, II, 12, 15, 21

³⁸ İbn Hişâm, II, 13

³⁹ İbn Hişâm, II, 28

⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 574.

⁴¹ İbn Hişâm, II, 27

⁴² İbn Hişâm, II, 9; Bununla beraber, Ka'b b. Mâlik ve Hassân b. Sâbit şiirlerinde “Ebû Cehil” künyesini kullanmaktadırlar; bkz., İbn Hişâm, II, 15, 21

⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 120

Hakem künyesini koyarak okuduğu takdirde metinlerdeki karışıklık ortadan kalkmaktadır. Örneğin, Hz. Peygamber'in, "*Her kim Ebû Cehil'e 'Ebû'l-Hakem' derse hata etmiş olur, ondan Allah'a istiğfar etsin*" hadisinde geriye doğru kodlama tekniği çerçevesinde ele alırsak 'Ebû Cehil' kelimesi yerine 'Amr b. Hişâm'ı koyduğumuzda hadisin anlamı farklı bir boyuta taşınacaktır. Bu çerçevede hadis, "*Her kim Amr b. Hişâm'a 'Ebû'l-Hakem' derse hata etmiş olur, ondan Allah'a istiğfar etsin*" şeklinde olmaktadır. Bu durum da hadisin ilk metninde ortaya çıkan anlamını oldukça değiştirmektedir. Hassân b. Sâbit ise şâir biri olduğundan şiirlerinde Amr b. Hişâm'ı hicvetmek gayesi ile 'Ebû'l-Hakem' künyesi yerine 'Ebû Cehil' künyesini kullanmış olması Arap şiir geleneği içerisinde olağan bir yaklaşımdır.

Bir diğer açıdan, Hz. Peygamber'in 'Ebû'l-Hakem' künyesini 'Ebû Cehil' olarak değiştirdiği yönünde kaynaklarımızda mükerrer rivayetler bulunsa da dînî, ahlakî ve insanî açılardan Hz. Peygamber'in böyle bir değişikliği yapması pek mümkün görülmemektedir, şöyle ki:

a. Kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in, günlük hayatta Ebû Cehil'le karşılaştığında her zaman yüzüne karşı 'Ebû'l-Hakem' künyesini veya doğrudan 'Amr' ismini kullanarak hitap ettiğini görmekteyiz. Genel olarak ilgili rivayetlerde, Hz. Peygamber'in Ebû Cehil'e karşı doğrudan hitabı 'Ebû'l-Hakem veya Amr' olmaktadır, ancak râvi konuşmaya başladığında 'Ebû Cehil' künyesi kullanılmaktadır.⁴⁴ İnsanlık için ahlak numunesi olan Hz. Peygamber, ne kadar İslâm karşıtı olursa olsun bir insan için yüzüne karşı ayrı giyabında ayrı kişiyi zemmedici farklı bir künye kullanmamıştır. Bu konuda şunu da ilave edebiliriz ki, Hz. Peygamber'in Ebû Cehil'e hayatta iken 'Ebû Cehil' olarak hitabı, doğrudan muhatabını tebliğ dairesinin dışında bırakması anlamına gelir ki bu da ilahi davetin muhataplara ulaşmasında bir engel olması anlamına gelmektedir.

b. Hz. Peygamber, sadece yaşayan insanların değil, hangi dine mensup olursa olsun vefat etmiş insanların arkasından kötü sözler sarf edilmesini yasaklamıştır. Rivayete göre, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan Ebû Cehil'in oğlu İkrime, Hz. Peygamber'e gelip babasına sövülmesinden (sebb) dolayı duyduğu rahatsızlığı dile getirince, Hz. Peygamber, "*Ölülerinize sövmekle dirilerinize eziyet etmeyin*" buyurmuşlardır.⁴⁵ Bu konuda bir diğer rivayeti Abdullah b. Zübeyr'in bir hutbesinde görmekteyiz: "*...Resulullah (sav)'de, 'Ölülerinize sövmekle dirilerinize eziyet etmeyiniz' buyurarak oğlu İkrime'den dolayı Ebû Cehil'e sövmeyi yasaklamıştır. Ebû Cehil Allah'ın düşmanıdır, Resulünün düşmanıdır ve şirk üzere kaimdir. Hicretten önce ve sonrasında Resulullah ile olan*

⁴⁴ İbn İshak, 161, 191, 192; Belâzurî, I, 147; İbn İshak'taki rivayetlerde durum her ne kadar yukarıdaki gibi olsa da, Taberî'deki bir ifadede Hz. Peygamber, doğrudan Amr b. Hişâm'a Ebû Cehil künyesi ile hitap etmektedir; bkz, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî (310/922), *Târîhu't-Taberî*, tah. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, I-XII, Kahire trz., II, 348

⁴⁵ Zeynüddin Ahmed b. Ahmed ez-Zebidî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, I-XIII, Ankara 1976, IV, 550

*savaşında ciddi idi. Günah olarak şirk ona yeter.*⁴⁶ Hadiste açıkça ifade edildiği üzere, Hz. Peygamber, Müslüman olsun veya olmasın ölen kişilerin ardından dirileri incitecek her türlü konuşmayı yasakladığı açıktır. Bu durumda, Hz. Peygamber'in ölümünden sonra da Ebû'l-Hakem künyesini Ebû Cehil olarak değiştirerek kişilerin onur ve şerefine incitecek ifadelerde bulunması bir çelişki olarak karşımızda durmaktadır ki bu durumda Hz. Peygamber'in Amr b. Hişâm için 'Ebû Cehil' künyesini kullandığını söylemek doğru olmamaktadır.

c. Amr b. Hişâm'ın Ebû Cehil olarak künyelendirilmesinin bir diğer nedeni de, Ebû'l-Hakem künyesine sahip oluşudur. 'Hakem' ile aynı kökten türetilen 'hikmet' ise Kur'an'da çeşitli surelerde yer alan, peygamberlere ve doğru inanç, salih amel ve sağlıklı düşünce sahiplerini kapsayan bir değer⁴⁷ olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin, İslâm'a karşı yaptıklarından sonra hâlâ daha Ebû Cehil için de kullanılan bir sıfat olması toplumda bir çelişki olarak görülmüş ve ciddi rahatsızlıklara neden olmuş olabilir ki bu durumu İkrime'nin serzenişinden yukarıdaki paragrafta da görebiliyoruz. Halbuki, Ebû Cehil'in İslâm'a karşı muhalif cephede yer alması, 'hikmet' sahibi bir şahsiyet olmasına rağmen Allah'ı ve Rasulü'nü inkarda direnmesi ve düşmanlıkta da şedid oluşundan dolayı Medine'de gelişen İslâm toplumu içerisinde muhalif bir künyelendirmeye neden olmuştur diyebiliriz. Esasen, 'Ebû Cehil' künyesi eğer sadece Ebû Cehil'in İslâm'ın aleyhine yaptıklarından dolayı verilmiştir sonucuna varırsak, diğer tüm müşrik liderler için de aynı veya benzer sıfatlar üretilmiş olması gerecektir; çünkü Ebû Cehil kadar –başta Ebû Leheb ve Velid b. Muğire olmak üzere diğerleri de ısrarla İslâm'ın ve Hz. Peygamber'in aleyhinde ömürlerinin sonuna değin kıyasıya mücadele etmişlerdir; fakat Ebû Cehil için geçerli olan bu durum –Ebû Leheb gibi- başka liderler için kullanılmamıştır. Dolayısıyla, tarihî süreçte muhtemelen 'Ebû Cehil' künyesi 'Ebû'l-Hakem' künyesine bir tepki olarak üretilmiş ve rivayetlerde ismini unutturacak derecede yaygın olarak kullanılmıştır.

Sonuç olarak, gerek Hz. Peygamber'in genel olarak öğretileri ve sözleri çerçevesinde, gerekse akademik çalışmalarda olayların öznelere aşırı betimleyen ve yeren sıfatların kullanılmaması gerektiğini düşünmekteyiz. Bununla beraber Amr b. Hişâm'ın künyesi olan 'Ebû Cehil'in geçen yüzyıllar süresince gerçek ismini unutturduğundan dolayı araştırmacılara ve okuyuculara kolaylık olması açısından biz de bu çalışmamızda Ebû Cehil künyesini kullanacağız.

III. Kaynaklarda Ebû Cehil Hakkındaki Rivayetler

Araştırmamızın bu bölümünde, Ebû Cehil hakkında çeşitli kaynaklarımızda yer alan rivayetlere genel olarak yer vermeye çalışacağız. Konunun sonunda mezkur rivayetler tek tek ele alınıp değerlendirilmesinden ziyade anlamsal açı-

⁴⁶ İbn Abdırabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (327/939), *el-İkdu'l-Ferîd*, tah., Ahmed Emin ve ark., I-VII, Kahire 1956, II, 393; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 1207

⁴⁷ Kur'an-ı Kerim'deki hikmet kelimesinin kullanım yerleri ve anlamları için bkz., Özsoy Ömer-Güler, İlahî, *Konularına Göre Kur'an*, Ankara 2004, 64-67

dan aynı gruptaki rivayetler hakkında açıklamalar ve değerlendirmelerde bulunmaya çalışılacaktır.

İbn İshak, sırayla ilk Müslümanların isimlerini verdikten sonra, Hz. Peygamber'in İslâm'a davetinin Mekke'de ifşa olduğunda, Kureyş nezdinde büyük infial yarattığını belirtmektedir. Kureyşlilerden bir grubun düşmanlıkla Hz. Peygamber'den uzaklaştıklarını belirterek, bu grubun isimlerini zikretmektedir. Adı geçen Kureyşli gruptan ilk isim Ebû Cehil'in ve onun arkadaşları yer almaktadır.⁴⁸ Sonrasında Hz. Peygamber'in davetine Mekke'de iştirak edenlerin sayısının artması ve Mekkelilerin bu duruma çaresiz kalmaları üzerine Ebû Talib'e yeğeni Hz. Peygamber'in bu işi durdurması için heyet olarak giden yaklaşık on Mekkelinin içerisinde Ebû Cehil de yer almıştır.⁴⁹

Kureyş'in muhalif tavır takınmaları ve Ebû Talib'e gidip bu işi durdurmasını söylemeleri de işe yaramayınca Kureyşliler'in insanların Müslüman olmalarını engellemek için onları tecrit ile tehdit ettiğini görüyoruz. Bu konuda Ebû Cehil, Kureyş kabilesinden birinin Müslüman olduğunu duyduğunda onu azarlama ve rezil etme gibi aklını çelmek için her şeyi yaparak, "*Baban senden daha hayırlı olduğu halde mi onun dinini terk ediyorsun? Senin aklını ayıplar, görüşünü kötüler ve şerefini yok ederiz*" derdi. Şayet kişi tüccarsa, ticaretini bozma, malını yok etme ile tehdit ederdi. Şayet kişi zayıf biri ise de ona vurur ve aklını çelme-ye çalıştığı⁵⁰ kaynaklarımızda rivayet edilmektedir.

Mekkelî muhaliflerin yukarıdaki siyasetlerine ilave olarak, Müslüman olan zayıf ve kimsesizlere fiziki olarak da işkence yapmaya başladıklarını görmekteyiz. Bu konuda, Ebû Cehil'in de korumasız ve zayıf müslümanları dininden döndürmek için işkence yaptığına dair rivayetler bulunmaktadır. Mahzûm oğullarının halîf'i olarak Mekke'de yaşayan Ammâr'ın annesi Sümeyye'ye işkence yapan Ebû Cehil, sonunda onu öldürmüştür.⁵¹ Bu konuda, Ebû Cehil, kendi kardeşine de müeyyide uygulamaktan geri durmamıştır. Nitekim, Habeşistan'a hicret eden Seleme b. Hişâm b. el-Muğjire, geriye döndüğünde kardeşleri Amr b. Hişâm ve el-Hâris tarafından Mekke'de hapsedilmiştir. Rivayetlere göre, Seleme'nin hapis süresi Hendek savaşının sonrasına kadar devam etmiştir.⁵²

H. Ömer'in müslüman oluşu ile ilgili rivayetlerde, Hz. Peygamber'in, Allah'tan İslâm'ı (Ebû'l-Hakem) Amr b. Hişâm veya Ömer b. el-Hattâb'la kuvvet-

⁴⁸ Muhammed b. İshak b. Yesâr (151/768), *Siretu İbn-i İshak*, tah., Muhammed Hamidullah, 1981, 124-125; İbn Hişâm, I, 264-265.

⁴⁹ İbn İshak, 129; İbn Hişâm, I, 264-265; Taberî, II, 323; el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (355/966'dan sonra), *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, I-VI, trz, IV, 147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 120-21.

⁵⁰ İbn Hişâm, I, 320; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 147-48; Cevad Ali, IV, 106

⁵¹ İbn Sa'd, III, 124; VIII, 381; el-Ya'kubi, I, 19; Belâzurî, I, 180, 182; Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber (463/1071), *el-İstîab fî Ma'rîfeti'l-Ashab*, tah. Ali Muhammed Muavviz, Adil Hamid Abdilmevcud, I-IV, Beyrut 1995, IV, 419-420; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rîfeti's-Sahâbe*, I-VI, Beyrut 1995, VI, 156; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 146-47; Cevad Ali, IV, 106; İbn İshak'taki rivayete göre, Sümeyye'yi işkence ederek öldürenlerin Mahzûm oğullarından el-Muğjire kolu olduğu belirtilmektedir. Burada, Sümeyye'yi Ebû Cehil'in öldürdüğüne dair bir rivayet yoktur; bkz., İbn İshak, 172; İbn Hişâm, I, 320; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 155-56; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 86

⁵² İbn İshak, 156; İbn Hişâm, I, 326

lendirmesini istediği şeklinde duası olduğu kaynaklarımızda belirtilmektedir.⁵³

Rivayetlere göre Ebû Cehil, Hamza b. Abdilmuttalib'in müslüman olmasına da dolaylı olarak sebep olmuştur. Hz. Peygamber'in Safâ tepesinde iken, Ebû Cehil'in ona karşı çıkmasını, eziyet etmesini, dini ve zayıflığı hakkında kötü sözler söylemesini öğrenen Hamza, öfkelenerek Mescid-i Haram'a gitmiş ve orada oturanların içinden Ebû Cehil'in kafasına yayı ile vurarak yaralamıştır. Sonrasında da, Hz. Peygamber'in risaletini tasdik ettiğini beyan etmiştir.⁵⁴

Ebû Cehil'in İslâm'ı kabul etmemesinin nedenlerinden biri olarak kabile asabiyeti ve rekabati konusunda kendi sözleri çeşitli vesilelerle kaynaklarımıza yansımıştır. el-Ahnes b. Şüreyk ile arasında gerçekleşen bir konuşmada Ebû Cehil: "...Biz ve Abdu Menaf oğulları "şeref" hususunda çekişiyorduk. Onlar yedirdiler, biz de yedirdik; onlar (su) taşıdılar, biz de taşıdık; onlar verdiler, biz de verdik. Biz atları diz dize koşan rekabet halindeki iki binici gibiyken, aralarında gökten kendisine vahiy geldiğini söyleyen bir peygamber olduğunu söylediler. Allah'a and olsun ki, ben asla ona inanmayacağım ve tasdik etmeyeceğim" demiştir.⁵⁵ Bir başka rivayette ise, "Kusayoğulları livâ', sikâye, hicâbe ve peygamberliğe sahip oldu. Kureyş'in diğerlerine ne kaldı" demiştir.⁵⁶

Bu konuda bir diğer rivayet ise şu şekildedir; Hz. Peygamber birgün Mekke'nin dar geçitlerinden birinde Ebû Cehil'e rastlamış ve ona: "Ey Ebû'l-Hakem, haydi Allah ve Resûlune, seni Allah'a davet ediyorum" buyurmuştu. Bunun üzerine Ebû Cehil: "Ey Muhammed, Sen ilahlarımıza küfretmeyi sona erdirdin mi? Sen bizim sana ulaşan şeye şahitlik etmemizi mi istiyorsun? Sana ulaşan şeye şahitlik ederiz. Allah'a and olsun, şayet bilsem ki dediğin şey doğrudur sana biat ederdim," demiştir. Hz. Peygamber'in yanlarından ayrılmasından sonra yanında bulunan Muğire b. Şu'be'ye dönerek, Hz. Peygamber'in söylediklerinin doğru olduğunu bildiğini, fakat Kusayoğulları ile yarıştıklarını, şimdilerde ise kendilerinden bir peygamber geldiğini söylediklerinden asla inanmayacaklarını ifade etmiştir.⁵⁷

Kureyş, Hz. Peygamber'in risaletinin 7. senesinde, Hâşimoğulları, Muttalıboğulları ve diğer Müslümanları Mekke'deki Şi'bi Ebî Talib denilen bir bölgede yaklaşık üç sene süren ve her türlü ilişkiyi askıya alan bir boykot kararı almıştı.⁵⁸ Şi'bi Ebî Talib'teki muhasara altındakilere yiyecekler ancak gizliden gizliye götürülebiliyordu. Ebû Cehil'in gizli bir şekilde yardımda bulunanlara karşı da engel olmaya çalıştığı kaynaklarımızda mervidir.⁵⁹ Buna ilaveten Ebû Cehil, yaklaşık üç sene devam eden muhasaranın kaldırılmasına da şiddetle karşı çıkmıştır. Zühre b. Ebî Ümeyye, Zem'a b. el-Esved, Ebû'l-Buhterî gibi muhasaranın

⁵³ İbn İshak, 161, 165; İbn Sa'd, III, 129; İbn Kudâme, 403, 424; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 199.

⁵⁴ İbn İshak, 151-152; 291-292; Taberî, II, 333-334; İbn Habib, *el-Munammak*, 339-40; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 83

⁵⁵ İbn İshak, 169-170; 315-316; İbn Kesir, *Tefsir*, II, 134, III, 47-48; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 161.

⁵⁶ Taberî, *Tefsir*, IX, 222; İbn Kesir, *Tefsir*, II, 134; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 162.

⁵⁷ İbn İshak, 191; İbn Kesir, *el-Bidâye*, III, 95-96

⁵⁸ İbn İshak, 140; Makdisî, IV, 153

⁵⁹ İbn İshak, 142; İbn Hişâm, I, 353-354; Taberî, II, 336; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 215-16.

kalkması için mücadele veren bir grup Mekkeliye karşı Ebû Cehil, Kabe'nin avlusunda bulunan diğer Kureyşlilerin kendisini desteklememelerine karşın, yalnız olarak muhasaranın kaldırılması yönünde yapılan konuşmaların yalan olduğunu ve anlaşma kağıdının yırtılmayacağını beyan etmişse de gelişmelere daha fazla engel olamamıştır.⁶⁰

Ebû Talib'in durumunun ağırlaştığı bir zamanda içlerinde Ebû Cehil'in de bulunduğu Kureyş'ten bir grup, ölümünden sonra Hz. Peygamber'le kendilerinin arasında bir eman vermesi için Ebû Talib'in yanına gitmişlerdi. Hz. Peygamber, gruba tek bir kelimeyi kabul ederlerse bu durumun gerçekleşeceğini söylediğinde, Ebû Cehil "hadi on kelime olsun" buyurmuş, Hz. Peygamber de onları Allah'ın birliğine davet edince, grup anlaşmadan dağılıp gitmişlerdi.⁶¹

Ebû Talib'in vefatından sonra Ebû Leheb, Hz. Peygamber'e gelip Ebû Talib gibi hayatta olduğu sürece kendisinin Mekkelilere karşı koruyucusu olacağını beyan etmişti. Bir süre sonra, Ukbe b. Ebî Muayt ile Ebû Cehil, Ebû Leheb'i ziyaret ederek, Hz. Peygamber'e babası Abdülmuttalib'in nerede olduğunu sormasını istemişlerdi. Hz. Peygamber'in Abdülmuttalib'in ateşte olduğunu beyan etmesi üzerine Ebû Leheb kızmış ve yeğeni Hz. Peygamber'e bundan sonra kendisine karşı düşman olacağını söylemiştir.⁶²

Ebû Talib'in vefatını müteakip amcası Ebû Leheb'in de Haşimoğulları adına korumasını kaldırmasından sonra Kureyş müşriklerinin Hz. Peygamber'e karşı ezalarını artırdığını, bu anlamda aralarında Ebû Cehil'in de bulunduğu Kureyşli grubun Hz. Peygamber'in secdede iken sırtına koyun rahmi koyduğunu, bazısının ayakları ile boynuna bastığını, başına toprak saçtığını, yüzüne tükürdüklerini, alay ettiklerini ve güldüklerini görmekteyiz.⁶³

İçlerinde Ebû Cehil'in de bulunduğu Kureyş'in ileri gelenleri bir gün Hz. Peygamber'i konuşmak için çağırmışlar ve bu işten vaz geçmesi için mal toplayıp vermeyi, kendilerine kral yapmayı veya tedavi ettirmeyi teklif etmişlerdi. Buna karşın Hz. Peygamber onlara sadece risalet görevinden bahsetmişti. Bunun üzerine Kureyşliler, Hz. Peygamber'den bu sefer de bir takım mucizeler göstermesini istemişlerdi. Hz. Peygamber de Allah'ın kendisini bunlar için değil sadece risalet görevi için gönderdiğini beyan etmiş ve sonrasında ayrılmak zorunda kalmıştır.⁶⁴ Devamında Ebû Cehil, "Şüphesiz ki Muhammed dininizi ayıplamaktan, babalarınızı kötülemekten, akıllılarınızı aşağılamaktan ve ilahlarınızı kötülemekten başka bir şey yapmamıştır. Allah'a and olsun ki, ben onun taşıyamayacağı bir taşı yarın namazda secdede iken koyacağım ve onunla başı ezilecek" demiştir. Ertesi gün, Ebû Cehil dediği gibi gelmiş ve Hz. Peygamber sec-

⁶⁰ İbn İshak, 146-147; İbn Hişâm, I, 374-376; İbn Kudâme, 372; Taberî, II, 342; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 238.

⁶¹ İbn İshak, 220-21; İbn Hişâm, I, 417; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 159-160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 305-06; Taberî, II, 325'te Ebû Talib'in yanına gelen heyetin içerisinde Ebû Cehil bulunsa da, konuşmaları yapan Kureyş'ten bir grup olarak belirtilmektedir.

⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 335

⁶³ Makdîsî, IV, 155

⁶⁴ İbn İshak, 178-181; İbn Hişâm, I, 295-299; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 66-67

dede iken taşı üzerine koymak için gittiğinde, korkmuş, benzi atmış bir şekilde geriye dönmüştür. Bu durumu anlayamayan Kureyşliler'e Ebû Cehil, "Size söylediklerimi yapmak üzere ayağa kalktım, ona doğru yaklaştığımda daha önce hiç görmediğim güçlü erkek bir deve gördüm, beni yemeğe hazır bir vaziyetteydi" demiştir.⁶⁵

Yine bu anlamda, Ebû Cehil bir gün Hz. Peygamber Kabe'nin avlusunda namaz kılarken, secde anında iki omuzları arasına deve işkembesi koymuş ve orada bulunan Kureyş'in ileri gelenleri de olaya epeyce gülmüşlerdi. Bunun üzerine de Hz. Peygamber ellerini semaya açarak orada bulunanların tek tek isimlerini zikrederek Allah'a havale etmiştir. Olayın ravilerinden İbn Mes'ûd, mezkur kişilerin Bedir'de hepsinin öldürüldüklerini belirtmektedir.⁶⁶

Ebû Cehil hakkında kaynaklarımızda bazı Kur'an ayetlerinin nazil olduğu da rivayetler arasındadır. Örneğin, Ebû Cehil, Hz. Peygamber'e vahyedilen "Üzerinde (Cehennem'de) on dokuz (görevli bekçi) vardır"⁶⁷ ayeti hakkında: "Ey Kureyş halkı, Muhammed diyor ki cehennemdeki on dokuz melek size azap edecektir. Halbuki sizler sayı bakımından insanların çoğunluğunu oluşturuyorsunuz. Sizden yüz (veya on) kişi onlardan bir kişiyi aciz bırakamaz mı?" dediği rivayet edilmektedir.⁶⁸

Bir diğer rivayette ise Ebû Cehil, bir gün yolda Hz. Peygamber'le karşılaşmış ve ona kendi ilahlarına sövmeyi terk etmesini yoksa kendilerinin Hz. Peygamber'in taptığı ilaha söveceklerini belirtmesi üzerine Cenab-ı Hakk, "Onların Allah'tan başkasına taptıklarına sövmeyin, yoksa onlar da bilgisizce haddi aşarak Allah'a söverler"⁶⁹ buyurmuştur. Bu ayettten sonra Hz. Peygamber, müşriklerin ilahlarına sövmemiş, onları sadece Allah'a davet etmiştir.⁷⁰

Cenab-ı Hakk, Kur'an-ı Kerim'de müşrikleri korkutmak için "zakkum ağacından"⁷¹ bahsettiğinde Ebû Cehil, "Ey Mekkeliler, Muhammed'in sizi korkuttuğu zakkum ağacının ne olduğunu biliyor musunuz? O, üstü kaymaklı tatlı hurmadır. Haydi, zakkumlanalım" demiştir.⁷² Bunun üzerine Allah Duhân sûresi 43-46. ayetlerini indirmiştir.⁷³ Taberî ise ilgili ayetin tefsirinde, Ebû Cehil'in: "Bunun Arap kelimada ne anlama geldiğini biliyor musunuz? Size onu getire-

⁶⁵ İbn İshak, 178-181; İbn Hişâm, I, 295-299; Taberî, Tefsîr, XV, 87-90; İbn Kesîr, el-Bidâye, IV, 109-10

⁶⁶ İbn İshak, 192; benzer rivayet için bkz., Belâzurî, I, 141; el-Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc (261/875), Sahih-i Müslim, tah. Muhammed Fuad Abdulbaki, I-V, Kahire trz. III, 1418, 1419; en-Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb (303/915), es-Sünenü'l-Kübrâ, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, I-XII, Beyrut 2001, VIII, 49, 50; Zehebi, Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1374), Târihu'l-İslâm ve Vefayâti'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm, es-Sîretu'n-Nebeviyye, tah., Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Beyrut 1990, 216; İbn Kesîr, el-Bidâye, IV, 113-14

⁶⁷ Müddessir, 30

⁶⁸ İbn Hişâm, I, 313; İbn Manzûr, XII, 210-11

⁶⁹ En'am, 6/108

⁷⁰ İbn Hişâm, I, 357

⁷¹ Saffât, 37/62

⁷² İbn Hişâm, I, 326; Belâzurî, I, 143; Taberî, XIV, 648, 651; İbn Kesîr, el-Bidâye, IV, 221.

⁷³ İbn Hişâm, I, 326; Belâzurî, I, 143; ilgili ayetin meali: "Şüphesiz zakkum ağacı günahkarların yemeğidir. O, maden eriği gibi. Kaynar suyun kaynaması gibi karınlarda kaynar."(Duhan, 44/43-46)

ceğim” diyerek cariyesini çağırması ve kaymaklı hurma getirmesini söylemiştir. Devamında, “İşte bu Muhammed’in sizi onunla korkuttuğu zakkûmdur” demiştir.⁷⁴

İbn Abbas, İsrâ sûresinin 60. ayetindeki “Kur’an’da lanet edilmiş ağaç” ayetini “ayıplanan” olarak okur ve bu ayetin Ebû Cehil hakkında nazil olduğunu belirtirdi.⁷⁵ Bir diğer rivayette ise, Ebû Cehil ve Mekkeli kafirler: “İbn Ebî Kebşe’nin yalanlarından değil midir ki sizi içerisinde taşları yakan ateşle tehdit ediyor! Ve o halde içerisinde ağacın yetişeceğini zannediyor!” demişlerdir.⁷⁶

Bu konuda son bir rivayet olarak, bir gün Hz. Peygamber namaz kılarken secde anında Ebû Cehil gelerek ayağı ile Hz. Peygamber’in boynuna basmıştı. Bu olaya binâen “Namaz kıldığında kulu engelleyeni gördün mü?” şeklinde başlayan Alak sûresi 9-18. ayetleri nazil olmuştur.⁷⁷ İlgili surenin 17. ve 18. ayetleri ile ilgili olarak da, hitabın doğrudan Amr b. Hişâm’a olduğunu görmekteyiz. İbn Abbas’tan gelen rivayete göre ise Resulullah Kâbe’de namaz kılarken Ebû Cehil gelir ve “Ey Muhammed, ben seni bundan nehyetmedim mi?” diye çıkışması üzerine, Hz. Peygamber onu tehdit eder ve fena sözler söyler. Bu duruma fena öfkelenen Ebû Cehil, “Ey Muhammed, beni ne ile tehdit ediyorsun? Allah’a and olsun ki, bu vadide meclis olarak en kalabalık benim” demiştir.⁷⁸

H. Peygamber, ilahi davet çerçevesinde “Ey Kureyş, Bana itaat edin, kıyamet gününe kadar insanlar ayaklarınızın altında kalsınlar” derdi. Ebû Cehil bir gün, “Allah’a and olsun ki, Ey kardeşimin oğlu, şayet biz sana biat etsek, Mudâr ve Rebîa sana biat etmez” demiştir. Bunun üzerine de Hz. Peygamber bilakis onların isteyerek veya istemeyerek de olsa biat edeceklerini söylemiştir.⁷⁹

Kureyş’in ileri gelenleri birgün toplanıp içinde buldukları durumu aralarında tartışırken bu işin üstesinden ancak Utbe b. Rebîa’nın geleceğini düşünerek, Hz. Peygamber ile konuşması için onu göndermişlerdir. Hz. Peygamber, Utbe’yi dinledikten sonra ona Fussilet sûresini okumaya başlamış, Âd ve Semûd kavimlerinin başına gelen azap ayetlerini duyunca, Utbe “bu kadar yeter” diyerek ayrılmıştır. Kureyşliler, Utbe’nin farklı bir ruh hali ile geri döndüğünü görünce durumu Ebû Cehil’e haber vermişlerdir. Ebû Cehil derhal Kureyşlilerle birlikte Utbe’nin yanına giderek, “Ey Utbe, seni Muhammed’e inanmış ve yemeğinden hoşlanmış olarak görüyoruz. Şayet bir ihtiyacın vardınsa aramızda mallarımızda toplardık, bu şekilde Muhammed’in yemeğine ihtiyacın olmazdı” demiştir. Bunun üzerine Utbe kızmış ve bundan sonra asla Muhammed’le ko-

⁷⁴ Taberî, *Tefsîr*, XIX, 552; İbn Manzûr, XII, 269; benzer ifadeler için bkz., es-Suyûtî, Celâleddin b. Ebî Bekr (911/1505), *Esbâbu’n-Nüzûl*, Kahire, 166; Cevad Ali, VIII, 400

⁷⁵ İbn İshak, 192

⁷⁶ Taberî, *Tefsîr*, XIV, 648, 650, 651

⁷⁷ İbn İshak, 213; İbn Hişâm, I, 311; benzer rivayet için bkz., Belâzurî, I, 142; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 533; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 575

⁷⁸ Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 537; benzer rivayet için bkz., es-Suyûtî, *Esbâbu’n-Nüzûl*, 215, 257

⁷⁹ İbn İshak, 190

nuşmayacağına yemin etmiştir.⁸⁰ Yukarıdaki açıklamalara benzer şekilde Velid b. Muğîre hakkında da kaynaklarımızda bazı rivayetlere yer verilmektedir.⁸¹

Hz. Peygamber, davetini sadece Mekke ile sınırlı tutmamış, hac mevsiminde şehre gelen diğer Arap kabilelere de mesajını duyurmak için çabalamıştır. Buna karşı içlerinde Ebû Cehil'in de bulunduğu Kureyş'ten on yedi kişinin hac mevsiminde Mekke'nin çıkış noktalarını tutarak Hz. Peygamber'i insanlardan uzak tutmaya çalıştığı belirtilmektedir.⁸²

Hz. Peygamber'in hicret ettiği gecenin sabahında, içlerinde Ebû Cehil'in de bulunduğu Kureyş'in ileri gelenleri, Müslümanlar'ın Mekke'den Medine'ye hicret edip kuvvetlenmelerine karşı neler yapabilecekleri konusunda görüşmelerde bulunmak üzere Dârünnedve'de toplanmışlardı. Yapılan müzakereler sonucunda, Ebû Cehil'in ortaya attığı her kableden birer gencin geceleyin ansızın hep birlikte öldürmek üzere Hz. Peygamber'e saldırması fikri kabul edilmişti.⁸³

Müslümanlar hicri II. yılda dönüş yolu üzerinde Ebû Süfyan'ın kervanını ele geçirmek üzere yaklaşık 330 kişilik bir kuvvetle yola çıkmaları üzerine Mekkelilerin oluşturduğu yaklaşık 1000 kişilik bir kuvvetle Bedir'de karşı karşıya gelmişlerdi. Utbe ve Şeybe b. Rebîa, Hakîm b. Hizâm, Ümeyye b. Halef gibi Mekkeliler eşrafın büyük çoğunlunun katıldığı Bedir savaşına Ebû Cehil de katılmıştır.⁸⁴ Bununla birlikte, Ebû Cehil'in diğer Mekkeliler'in de savaşa katılımını sağlama da aktif olarak rol aldığı rivayetlerde açıkça görülmektedir.⁸⁵

Bu sırada, Ebû Süfyan, kervanın güvenliğini sağladıktan sonra Kureyş'e mektup yazarak durumu bildirmiş ve geri dönmelerini istemişti. Bunun üzerine Ebû Cehil, Bedir'i geri almadan, develeri kesmeden, yemek yemeden, şarap içmeden, cariyelerin melodilerini dinlemeden geriye dönmeyeceklerini, Arapların ise kendi yürüyüş ve topluluklarını göreceğini ve kendi izlerinin bundan sonra asla silinmeyeceğini bildirerek geri dönmeyi reddetmiş ve orduyu ilerlemesi için ikna etmiştir.⁸⁶ İki ordu Bedir kuyuları etrafında konakladığında, Kureyş son kez kendi içinde bir iştişare yapmıştı. Her iki ordu içerisinde kardeş, evlat, amca ve dayı oğulları olduğu gündeme gelmiş, savaş olduğunda sonucun hayırlı olmayacağı, bunun için de Muhammed'in Araplarla başbaşa bırakılmasının daha iyi olacağı konuşulmuştu. Ortaya çıkan bu son durumu, Utbe b. Rebîa da kabul etmiş ve durum Ebû Cehil'e iletilmişti. Ebû Cehil, son gelişen olaylara sinirlenmiş ve Utbe'yi Muhammed ve ashabını gördüğünde korkaklıkla suçlamış⁸⁷ ve hatta Utbe için "korkudan ciğerleri şişti" ifadesini kullanmıştır.⁸⁸ Al-

⁸⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 98; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 155-57.

⁸¹ Velid b. Muğîre ile ilgili bkz. Taberî, *Tefsîr*, XXIII, 429, 430; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 471; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 152-54.

⁸² İbn Habib, 160; Cevad Ali, IV, 105

⁸³ İbn Hişâm, I, 481-482; Taberî, II, 370-372; Taberî, *Tefsîr*, XI, 134-135; Makdîsî, IV, 168-170; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 438-39.

⁸⁴ İbn Hişâm, I, 617

⁸⁵ Bkz. Vâkîdî, I, 33, 36.

⁸⁶ İbn Hişâm, I, 619; Vâkîdî, I, 43-44; Taberî, *Tefsîr*, XI, 217-218; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 76; el-Avâcî, I, 212

⁸⁷ İbn Hişâm, I, 622-623; Vâkîdî, I, 64; Taberî, II, 443-444; el-Avâcî, I, 220-221

lah'ın kendisi ile Muhammed arasında hükmünü verinceye kadar asla geri dönmeyeceğini de belirtmişti.⁸⁹ Esasen Ebû Cehil, Hz. Peygamber ve ashabının kendileri için bir engel teşkil etmeyeceğine inanıyordu⁹⁰ ve bundan sonra ebediyen kervanlarına saldırlımayacağını beyan ediyordu.⁹¹ Ebû Cehil savaş esnasında da Mekke ordusunu cesaretlendirmek için “*Lât ve Uzzâ’ya and olsun ki Muhammed ve ashabını ipe bağlamadıkça geriye dönmeyeceğiz, onları (Müslümanları) öldürmeyin, esir alın ki dinlerini kötülerinin, Lât ve Uzzâ’dan (veya babalarının dininden) da yüz çevirmenin ne demek olduğunu anlansınlar*”⁹² diyordu. Savaşın başlangıcında Allah’tan zafer dilemek için Ebû Cehil, “*Ey Allah’ım, iki dinin hayırlısına yardım et! Yardımınla onun doğru yolda olduğunu göster!*”⁹³ *Ey Allah’ım, bizim dinimiz eskidir, Muhammed’in dini ise yenidir!*⁹⁴ *Ey Allah’ım, iki tarafın aziz olanına, iki kabilenin en cömerdine ve iki grubun en çoğuna yardım et!*”⁹⁵ şeklinde dua ettiği rivayet edilmektedir

Ebû Cehil’in Bedir Savaşı’nda kim tarafından öldürüldüğü hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. İbn Hişâm Bedir Savaşı’nda Ebû Cehil’e ilk hamleyi Muâz b. Amr b. el-Cemûh tarafından yapıldığını ve Ebû Cehil’in ayaklarının keşildiğini belirtir. Sonrasında Muavviz b. Afra’nın Ebû Cehil’e diğer bir hamle yaparak yerinden hareket edemez hale getirdiği⁹⁶ ve son olarak da Abdullah b. Mes’ûd’un savaşın bitiminden sonra Ebû Cehil’in başını keserek öldürdüğü rivayet edilmektedir.⁹⁷ Muhtemelen Bedir savaşı sonrası, Ebû Cehil’in ölümünü müteakib Hz. Peygamber, “*Her ümmet için bir firavun vardır, bu ümmetin firavunu ise Amr b. Hişâm’dır,*” buyurmuşlardır.⁹⁸ Savaş sonrası ise Hz. Peygamber, içlerinde Ebû Cehil’in de bulunduğu Mekkeli ölümlerin cesetlerini Bedir’deki kuyulardan birine atılmasını emretmiştir.⁹⁹

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Yukarıdaki Ebû Cehil merkezli rivayetler, İslâm’a karşı Dârünnedve’de alınan istişârî kararların gereğinin yürütülmesinde, diğer Kureyşlilerle birlikte Ebû Cehil’in de bireysel olarak takip ettiği muhalif çizgiyi göstermektedir. Nitekim bu konuyu destekler mahiyette, Ebû Cehil bir gün Hz. Peygamber’e hitaben, “*Biz seni suçlamıyoruz, fakat senin getirmiş olduğun şeyi suçluyoruz*” demiştir.¹⁰⁰ Burada, kolektif ve şuurlu bir dayanışmadan hasil olan ortak bir muhalefet söz

→ →

⁸⁸ Vâkıdî, I, 64; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 152; el-Avâcî, I, 221

⁸⁹ İbn Hişâm, I, 622-623; Vâkıdî, I, 64; Taberî, II, 443-444; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 105.

⁹⁰ Vâkıdî, I, 52.

⁹¹ Vâkıdî, I, 61

⁹² Vâkıdî, I, 71; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 331, 305; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 124-25; benzer rivayetler için bkz. Taberî, *Tefsîr*, XI, 212

⁹³ İbn Manzûr, II, 537.

⁹⁴ Taberî, *Tefsîr*, XI, 93-94; el-Avâcî, I, 227

⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 122.

⁹⁶ Vâkıdî, I, 87.

⁹⁷ İbn Hişâm, I, 634-635, 710-711; el-Müslim, III, 1424; Taberî, II, 454-455; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 135-140; İbn Düreyd, 450

⁹⁸ İbn İshak, 192; Belâzurî, I, 141, 357; Taberî, *Tefsîr*, XXIV, 534.

⁹⁹ İbn Hişâm, I, 638; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 150-51.

¹⁰⁰ Taberî, *Tefsîr*, IX, 222-223.

konusudur ve Ebû Cehil'in İslâm'a karşı kişisel muhalefetine yanında Kureyşli eşrafla birlikte hareket ettiği görülmektedir.

Ebû Cehil'le ilgili rivayetlerde göze çarpan bir diğer önemli husus, kendisinin Mekke'de muhalefetin sembol ismi haline gelmesi/getirilmesidir. Dârünnedve'de yapılan toplantılarda hemen herkes fikrini beyan etmiş, fakat bazı durumlarda Ebû Cehil'in fikri diğer üyelerce de uygulama açısından kabul görmüştür. İslâm'a karşı takip edilen siyasette esasen Ebû Cehil'in Mekkeli ileri gelenlerle birlikte hareket etmesi ve Dârünnedve'de istişare sonucu alınan kararlara sıkı sıkıya sadık kalıp sonuna kadar sonucu ne olursa olsun uygulamada kalması için direndiğini görmekteyiz. Görebildiğimiz kadarı ile yukarıdaki rivayetlerden genel olarak ortaya böyle bir tablo çıkmaktadır.

Mekke'de İslâm'ın mesajının ortaya çıkışı ile birlikte Kureyşli eşraf, atalarından tevarüs edegeldikleri dînî, siyasî, ekonomik ve sosyal yapıyı kökten sarsacak bu yeni durumdan endişe duymuşlar ve daha başlangıçta açıkça muhalif cephe kalmayı tercih etmişlerdir. İslâm'ı kabul ettikleri takdirde ise Kureyş içerisinde küçük düşürülme, tecrit ve mali zorluklarla karşı karşıya kalacaklarını biliyorlardı, çünkü yukarıdaki rivayetlerde de açıkça belirtildiği üzere bu muhalif cephenin Müslümanlara karşı yürüttüğü ortak bir siyasettir. Bu noktada, Ebû Cehil'in Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı takip edilen bu siyaseti kendi başına karar verip icraya kalkışması gücünün üstünde bir durumdur. Bu durumda, Mekke döneminde İslâm'ın aleyhinde gelişen olaylarda muhalefetin baş aktörü olarak sadece Ebû Cehil'in gösterilmesi ve tüm olaylardan bizzat sorumluymuş gibi ön plana çıkarılması pek doğru bir yaklaşım gibi görülmemektedir. Özellikle de, kaynaklarda da yer yer geçtiği üzere, Ebû Leheb'in İslâm karşıtlığı ve İslâm'ın gelişmemesi için gerek yeğeni Hz. Peygamber'e ve gerekse de diğer Müslümanlara karşı muhalefeti Ebû Cehil'den daha az olmadığı vurgusu yapıldığı halde,¹⁰¹ İslâm'a karşı gelişen çoğu olaylardan Ebû Cehil sorumlu imiş gibi bir tablonun çizildiği izlenimi okuyucuların zihninde açıkça belirlemektedir. Tüm bu yaklaşımlarımızdan, Ebû Cehil hakkındaki kaynaklarımızda yer alan rivayetlerin tamamen uydurma veya tarafgirâne olduğu sonucunu elbette çıkartmıyoruz. Bununla beraber, takip edilen muhalif siyasetten kendisi kadar Kureyş'in diğer ileri gelenlerinin de sorumlu olduğunu vurgulamak istiyoruz. Bununla beraber, Mekke döneminde yükselen muhalefet ve gelişen olayların daha çok Ebû Cehil'in etrafında döndürüldüğünü görmekteyiz. Bu durumun oluşmasında Ebû Cehil'in kişisel gayretlerinin diğerlerinden daha fazla olabileceği ihtimali ile birlikte rivayetleri okurken Amr b. Hişâm yerine Ebû Cehil künyesinin kullanılmasının okuyucunun zihninde olaylarda baskın bir figürün ön plana çıkmasına (algıda seçicilik) neden olduğunu da düşünmekteyiz. Bunun da okuyucunun dikkatini her olayda Ebû Cehil'in katkısının daha çok ön plandaymış gibi görünmesini sağladığı açıktır.

¹⁰¹ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *Kitâbu'l-Osmâniyye*, tah., Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut 1991, 102

Bu çerçevede, Mekke döneminde yürütmeye konulan manevi baskı, fiziki işkence ve hapsedme olayları da bu kısımda değerlendirilmelidir. Dolayısıyla, Ebû Cehil'in Hz. Peygamber'e ve diğer Müslümanlara karşı takındığı bu safha Kureyş'in muhtemelen ortaklaşa aldıkları bir kararın uygulamaya konulmasıdır. Çünkü o, bir kişinin Müslüman olduğunu duyduğunda "Senin aklını ayıplar, gö-rüşünü kötüler ve şerefini yok ederiz, ticaretini kesada uğratarız" gibi kullanmış olduğu ifadelerle takındığı düşmanca tavrın gücünü Kureyş tarafından güdülen ortak siyasetten aldığı açıktır; çünkü yalnız başına söylediklerini gerçekleştirmesi pek mümkün değildir. Kısacası, şayet Kureyş Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı toplu hareket etmeseydi, Ebû Cehil'in kendi başına etkin bir şekilde muhalefetini sürdürebilmesi ve bu konuda eylemlerde bulunabilmesi mümkün olmayacaktı.

Ebû Cehil'in Sümeyye'yi işkence ile şehid ettiği ile ilgili olarak kaynaklarımızda benzer ifadeler bulunsa da bu konuda farklı rivayetler de mevcuttur. İlk dönem siyer kaynaklarından İbn İshak ve İbn Hişâm'ın rivayetlerinde, Ebû Cehil İslâm'ın önde gelen muhalifleri arasında açıkça zikredilmesine rağmen, ilk Müslümanlara işkence edenlerin arasında ismi geçmemektedir. İlgili rivayetlerde Ebû Cehil'in mensubu bulunduğu Mahzûmoğulları kabilesinin el-Muğire kolu'nun Sümeyye'ye işkence ederek şehit ettikleri belirtilmektedir. Dolayısı ile bu durumda Sümeyye'nin şehit edilmesi olayı Muğire oğullarını temize çıkarma uğruna sonraki devirlerde Ebû Cehil'e yüklenilmiş de olabilir. Kısaca, Ebû Cehil'in gerek Hz. Peygamber'e ve gerekse de diğer Müslümanlara karşı psikolojik ve fiziki işkence olaylarında yer alması diğer Kureyşli eşraf gibi ortak alınan kararların bir uygulayıcısı konumunda olmasından dolayıdır.

Bu konuda bir diğer husus olarak, Ebû Cehil'in şahsında ve Kureyş'in genel açıklamalarında şunu görüyoruz ki, müşriklerin nazarında Hz. Peygamber'in ilahî davetinin dinî boyutundan ziyade siyasî boyutunun ön plana çıktığı da görülmektedir. Bu durumu dile getiren Ebû Cehil, kendilerinin Hz. Peygamber'e tâbi bile olsalar diğer Arap kabilelerinin asla tâbi olmayacaklarını dile getirmesi Kureyş eşrafının Hz. Peygamber'in ilahî davetine bakış açısını yansıtmaya açı-sından da önemlidir. Bu durumda Kureyş diğer Arap kabileleri nazarında muhtemelen halihazırda sahip olduğu dinî, siyasî ve ekonomik üstünlüğünü ve bunun sağladığı kazanımları devam ettirmek istemektedir. İslâm'ı kabul ettiklerinde ise Arap kabilelerinin düşmanlıklarını kazanma, kervan ticaretine saldırılar ve mevcut dengeleri kaybetme tehlikesini kuvvetle hissetmiş olmalıydılar. Dolayısıyla, Hz. Peygamber'in mesajı genelde Kureyş'in özeldir Ebû Cehil'in nazarında dinî yönünden ziyade siyasî açıdan kazanımlar ve kaybedişler açısından da ele alınmaktaydı sonucuna ulaşabiliriz. Nitekim bu durum zaman zaman kendi aralarında yaptıkları toplantılarda da ele alınmıştır. Şöyle ki, Bedir savaşı öncesi Mekkeliler arasında yapılan toplantıda geri dönme fikri ağır basmış, gerekçelerden biri olarak da Hz. Peygamber'in diğer Araplarla baş başa bırakılması, eğer Araplar galip gelirse kendilerinin de kurtulacağı, Hz. Peygamber'in

galip gelmesi durumunda ise zaten kendi yakın akrabaları olduğundan kendilerine her hangi bir zarar gelmeyeceğini belirtmişlerdi.

Dârünnedve'de alınan ortak kararlardan biri de Hz. Peygamber'in suikastle öldürülmesiydi. Esasen suikast planı mükemmel bir şekilde kurgulanmış olarak görünmektedir. Üzerinde uzlaşmaya varılan nihaî karar her ne kadar Ebû Cehil'e ait olarak rivayet edilse de, böylesine ciddi ve sonuçları kapsamlı olabilecek bir kararın daha önceden kapalı kapılar ardında görüşülmüş olması gerektiğini düşünmekteyiz. Özellikle de, Ebû Tâlib'in vefatından sonra Ebû Leheb Haşimoğullarının büyüğü ve hamisi haline gelmesi sonucu başlangıçta akraba hamiyeti ile bir süre Hz. Peygamber'in koruyucusu olmuşsa da sonraları bundan vaz geçerek eski düşmanlıklarına tekrar başlamıştı.¹⁰² Tasarlanan plana göre, Hz. Peygamber'in topluca gerçekleştirilecek bir suikastla öldürülmesinde Haşimoğulları diyeti kabul etmek zorunda kalacak ve gelişen süreçte Haşimoğulları adına Ebû Leheb ile görüşülecekti. Tahminimize göre, -klasik tarih kaynaklarımızda her ne kadar toplantıya katılanların arasında ismi geçmese de¹⁰³- kanaatimizce Ebû Leheb'in suikast planının tüm süreçleri hakkında önceden haberinin olması gerekmektedir. Şayet Ebû Leheb, toplantıya katılanların arasında olmuş olsaydı bu durumda kendi yeğeninin suikast planına açıkça ortak olmuş olurdu ki bu da Arap adetlerine göre kabul edilemez bir durum olurdu ve devamında Hâşimoğullarının diyeti kabulünün ikna sürecini engelleyebilirdi. Diğer bir husus ise şudur, eğer suikast planı Ebû Cehil'in kendi başına Dârünnedve'de anlık olarak izhar ettiği bir karar olarak kabul edilirse, sonraki süreç kendilerinin de kontrol edemeyeceği bir noktaya gidebilirdi. Bu durumda Ebû Leheb, Haşimoğulları'nın da baskısı ve kabile hamiyeti ile kan davasına kalkışabilir, çevre kabilelerden ve Medine'deki Müslümanlardan elde edeceği yardımla intikama yoluna baş vurabilir ve bu durum da Mekke'de bir iç savaşı doğurabilirdi. Tüm bu olayların öncesinde, Haşimoğulları adına Ebû Leheb'in önceden kazanılıp diyet konusunda kabilesini iknaya zorlaması gerektiği noktada anlaşmaya varılması gerekiyordu, çünkü kabilenin yaşlısı olarak başka biri böyle bir davaya kalkışamazdı. İlgili rivayeti bu açıdan ele aldığımızda, Dârünnedve'de kabul edilen suikast planı her ne kadar Ebû Cehil'e ait gibi görünse de, öncesinde birkaç kişinin geniş zamanlı olarak tasarladığı bir plan olduğu anlaşılmaktadır.

Bir diğer konu da Ebû Cehil'in Bedir'de savaş konusunda ısrarcı olması meselesidir. Bize göre, bu durum kişisel değil tamamen mensubu olduğu Kureyş'in itibarını Araplar nezdinde muhafaza etme gayretinin bir sonucu olsa gerektir. Bedir savaşı öncesi, Utbe ve diğerlerini savaş yapmadan dönme fikrine yönelten sebep, Ebû Süfyân'ın kervanının güvenliğinin sağlanması ve her iki ordu arasında baba-oğul, amca-yeğen gibi yakın akraba ve aynı kabile mensubu kişilerin bulunmasıdır. İslâm öncesi Araplar arası kabile dayanışmasının

¹⁰² Kapar, Mehmet Ali, "Ebû Leheb", DİA, İstanbul 1994, X, 178.

¹⁰³ Toplantıya katılanların isimleri için bkz. İbn Hişâm, I, 481

(asabiyet) önemi konuya vakıf olanlarca malumdur. Burada ise, nihayetinde bir vakıa olarak Kureyş'in kendi içerisinde ve yakın akraba arasında inanç farklılığı da olsa birbirinin kanını dökme olayı vardır. Esasında geleneklerine bağlı Araplarda bu durum kendilerine oldukça yabancı ve çok da kolay kabul edilebilecek bir olay değildir ve ayrıca her iki taraf da başlangıçta birbirleri ile savaşmak için yola çıkmamışlardır. Olaylar iki ordunun Bedir kuyularında birbirinden habersiz bir şekilde karşı karşıya gelmesi ile hızlı bir şekilde savaş durumuna dönüşmüştür. Mekkeliler tarafında bu durumda zafer bile kazanılsa esasen kazanan taraf olmayacak, Mekke'ye kendi yakın akrabalarını öldüren baba, oğul, amca, dayı ve yeğen katili kişiler olarak dönmüş olacaklardır.

Ebû Cehil'in, Utbe konusunda olaya yaklaşımı sadece basit bir korkaklık meselesi değildir. Ebû Cehil'in, burada her ne kadar Utbe'yi ve o şekilde düşünenleri ağır bir şekilde korkaklıkla suçlaması olsa da, esas niyeti savaşmaktan çekinenleri tekrar savaş fikrine döndürmek için kışkırtma siyaseti olarak düşünülmelidir. Böyle bir durumda mağrur Kureyşlileri savaşa ikna etmenin en etkili yolu muhatabını korkaklıkla suçlamaktır. Bu şekilde Ebû Cehil, Kureyş ordusunu tekrar savaş için ikna edebilmiştir. Ebû Cehil'in savaşmak için Kureyş'i teşvik etmesinin elbette bazı nedenleri vardır. İlk olarak, Kureyş ordusu, asker ve süvari sayısı bakımından Müslüman orduya nazaran ezici bir üstünlüğe sahiptir. Bu durumda iken barış istemek gelişen olayları takip eden diğer Araplar nazaran Kureyş için zaafiyet olarak anlaşılabilir. Çünkü, önlendirilen Müslümanları toptan yok etmek için ellerine büyük ve önemli bir fırsat (!) geçmişti. İçlerinde Hz. Peygamber'in ve Müslümanların topluca bulunduğu böyle bir orduyu yok etmek on yıldan fazla süregelen ve her geçen gün kuvvetlenen bu engelin tamamen ortadan kalkmasına yardımcı olacaktı. Bedir'de kazanılacak zafer sonrasında, Mekke ordusu savunmasız kalan Medine'ye kadar gidebilir ve şehre öldürücü son darbeyi vurabilirdi. Nitekim, savaş öncesi Hz. Peygamber'in duyduğu endişeler ve zafer için Allah'a yapmış olduğu dualar da Müslümanlar açısından içinde buldukları bu riskli durumu teyit etmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca, Mekke ordusu zafer kazandıkları takdirde kuzeye giden ticaret kervanlarına Medine tarafından düzenlenen saldırıları da tamamen bertaraf etmiş ve Araplar nezdinde büyük bir itibar kazanmış olacaklardı. Ebû Cehil'in burada tüm düşüncesi muhtemelen Kureyş'in itibar ve nüfuzunu muhafaz etmek ve ortaya çıkan dinî, siyasî ve ticari bu problemi (!) fırsat elde iken kökünden halletmektir.

Yukarıdaki rivayetlerde de görüldüğü üzere, Mekke'de İslâm'a karşı ortaya çıkan muhalefetin takip ettiği yol haritası Dârünnedve'de ortaklaşa çizilmiştir. Ebû Cehil'in burada kendi akranları arasında ön plana çıkıp daha aktif bir figür olarak rivayetlerde belirginleşmesi, ya kararları uygulamada tamamen kişisel gayretinden dolayıdır veya ravilerin diğerleri arasında Ebû Cehil'i ön plana çıkartma gayretlerinden dolayıdır. Mevcut rivayetler çerçevesinde hem birinci hem de bu ikinci durumu birlikte ele almak durumunda olduğumuzu düşün-

¹⁰⁴ İbn Hişâm, I, 627; el-Müslim, III, 1384.

mekteyiz. İlk dönem Müslüman toplumun kendisine ve yaptıklarına bir reaksiyon olarak Amr b. Hişâm için 'Ebû Cehil' künyesini yakıştırmaları, onun diğer Kureyş eşrafı arasında İslâm'a muhalefette daha çok ön planda olduğunun da bir göstergesidir, yoksa Müslüman tarihçilerin tüm olayları Ebû Cehil'in etrafında döndürmek istemesinden değildir. Bununla beraber, eşraftan Ebû Leheb, Utbe ve Şeybe b. Rebîa, Ebû Süfyan gibilerinin gelişen olaylarda aktif olarak yer almalarına rağmen olayların Ebû Cehil'in etrafında dönmesi yine de zihinlerde ikinci hususu her zaman canlı tutmaktadır.

Ebû Cehil'in İslâm'ı kabul etmemesinin nedenleri arasında zikredilen el-Ahnes b. Şüreyk ve yolda Hz. Peygamber'le karşılaşmasından sonra Muğire b. Şu'be'ye verdiği cevapta yer alan husus, Ebû Cehil'in konuyu kabile asabiyeti çerçevesinde değerlendirmesi ve doğruyu bildiği halde kendi inkarının nedenini de buna bağlamasıdır. Dahası Ebû Cehil, Hz. Peygamber'in getirdiği İslâm'ın mesajı ile ilgilenmekten ziyade, bu mesajın kendi kabilesinin haricinde Kusay veya Abdumenaş oğullarına Kureyş içersinde sağlayacağı avantajı hesaplamaktadır. Ayrıca, kabile asabiyetinden dolayı da Hz. Peygamber'in getirdiği ilahî mesajı asla kabul etmeyeceğini ısrarla teyit etmektedir. Sonuç olarak, Ebû Cehil meseleyi kabile rekabeti çerçevesinde değerlendirdiği görülmektedir. Şundan dolayı ki, cahiliye döneminde Ebû Cehil'in mensubu bulunduğu Mahzûmoğulları gerek nüfuz gerekse de servet bakımından Kureyş'in içerisinde oldukça temayüz etmişti. Ebû Cehil'in cephesinden, Kureyş'in önde gelen mağrur bir eşrafı olarak İslâm'ı kabul etmeleri, kabile üstünlüğünü de kendi elleriyle Abdumenaş'a teslim etmeleri anlamına gelmekteydi. Bu durum da, Ebû Cehil gibi diğer ileri gelenlerin İslâm'ı kabul edemeyişlerinin temel sebeplerinden biri olarak görülmektedir. Nitekim konumuzu teyiden bu konu ile ilgili olarak Bedir savaşına doğru giderken Ebû Cehil'in arkadaşları kendisine, Hz. Peygamber'in peygamber olduğunu bilip bilmediğini sorduklarında, o: *"Elbette biliyorum, fakat biz ne zaman Abdumenaş'a tabi olduk ki?"*¹⁰⁵ diyerek muhalefetinin gerekçesini ortaya koymuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'de Ebû Cehil ile ilgili ayetler konusu da bazı noktalardan değerlendirilmelidir. İlk olarak, Ebû Cehil mevcut rivayetlerde İslâm'ın ve Müslümanların en azılı düşmanı olduğu raviler tarafından mükerrer bir şekilde belirtilmesine rağmen, Ebû Leheb gibi doğrudan hakkında sûre veya âyet nazil olmamıştır. Ebû Cehil ile ilişkilendirilen tüm ayetler, ravilerin açıklamaları ve olaylarla kurdukları bağlantılar ile vuzuha kavuşmaktadır. İkinci olarak, Ebû Cehil'in nazil olan ayetlere karşı genelde alaycı bir tavır takındığını, ilgili kelimeleri ve ayetlerde bahsedilen cehennemle ilgili metaforik anlatımları da Arap dili çerçevesinde literal bir şekilde ele aldığını görmekteyiz. 'Zakkûm' kelimesinden bahsedilen ayetlerde, zakkûmun cehennemde yetişen bir ağaç olmadığı, esasen cehennem ateşinin içerisinde ağacın yetişmesinin mümkün olmadığı ve

¹⁰⁵ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (159-235), *el-Musannef*, tah., Muhammed Avvâme, I-XXVI, Beyrut 2006, XX, 324

zakkûmunun da üstü kaymaklı hurma demek olduğunu açıklamaya çalışarak arkadaşlarına 'haydi zakkumlanalım' diyerek alaycı tavrını sürdürdüğünü görmekteyiz. Aynı yaklaşımı cehennemde görevli on dokuz melekle ilgili ayetlerde de göstermektedir. Melekleri insan gibi tasavvur eden Ebû Cehil, sayıca kendilerinin onlardan üstün olduğunu ve onları yenebileceklerini beyan etmiştir. Bu durum, elbette onların ahirete olan inançlarının olmaması ve toplum olarak da ahirete müteallik konularda dini bilgilerden yoksun olmalarından kaynaklanmaktadır. Alak sûresinin ilgili ayetlerinde ise Ebû Cehil, Hz. Peygamber'in namaz kılmasını engelleyen kişi olarak ilintilendirilmektedir. Alak sûresinin 9-18. ayetlerinin doğrudan Ebû Cehil ile ilgili olduğu konusunda kaynaklarımız hemfikirler. Ebû Cehil muhtemelen Ebû Tâlib'in ölümünden sonra Hz. Peygamber'e karşı muhalefetinin şiddetini artırmış ve bu konuda da herkesin önünde Kabe'de namaz kılmasını engellemeye çalışmış olmasını görmekteyiz, çünkü bu konuda onu engelleyecek bir güç ortada kalmamıştır. Muhtemelen Ebû Cehil, Hz. Peygamber'in Kabe'de herkesin gözü önünde namaz kılmasını dini provakatif bir hareket veya meydan okuma olarak algılamış ve kişisel olarak engellemeye çalışmıştır. Burada gücünü ise Mekke'deki nüfuzundan aldığı ayetin sonundaki '*haydi taraftarlarını (nâdiye) çağır*' ifadesinden anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Tarih kaynaklarında muhalif ve yenik tarafın faaliyetlerini doğru bir şekilde okumak ve isabetli değerlendirmelerde bulunmak oldukça zor bir olgudur. Bununla beraber, araştırmacıları ve okuyucuları bu konularda dikkatli olmaya çağırarak, olayları bir nebze olsun daha makul çerçevede değerlendirmemizi sağlayacaktır.

Klasik tarih kaynaklarında müellifler tarafından açıkça eklenen bazı tarafgirane açıklama ve betimlemelere rağmen, Ebû Cehil hakkındaki rivayetleri bir bütünlük içinde değerlendirdiğimizde genelde dengeli rivayetlerde bulunmuş olduklarını düşünmekteyiz. Kısaca, müellifler Ebû Cehil'in olumsuz yönlerini ortaya koydukları gibi zaman zaman ilgili dönem için takdir edilebilecek yönlerini de eserlerine almakta sakınca görmemişlerdir. Bu açıdan olaylar bir bütünlük içinde okunduğu takdirde Ebû Cehil hakkındaki rivayetler de daha makul bir çerçeveye yerleştirilebilmektedir. Bu konuda, araştırmamızın başında yer verdiğimiz Buhl'un tezini yetersiz ve gerekçelerden yoksun görmekteyiz. Araştırmamızda kullandığımız kaynakların, "şiddetli bir İslâm muhalifi olan Ebû Cehil hakkında en azından Müslümanların gözünde olayları daha da abartmak için bazı rivayetleri uydurmuşlardır" tespitini söylemek oldukça zor görünmektedir. Bununla beraber, "Amr b. Hişâm" veya sahip olduğu "Ebû'l-Hakem" künyesi yerine ısrarla hemen hemen tüm rivayetlerde "Ebû Cehil" künyesinin kullanılması, alaycı kişiliğinin ön plana çıkarılması, zaman zaman Hz. Peygamber'in karşısında küçük düşürülmesi, devamlı olarak İslâm muhalifi eylemler içerisinde toplulukla beraber veya şahsî olarak yer alması ve Bedir savaşının gerçekleşmesi gibi olaylarda baş rolü oynaması, kendi zamanında ve

sonrasında Müslümanların nazarında “mutlak kötü” biri olarak toplumun hafızasına kazınmasına neden olmuştur. Halbuki kendisi, zamanının dinî, siyasî ve kültürel şartlarında yetişmiş, akranları diğer kabileri bireyleri gibi kabile mağruriyetinin ideal bir temsilcisi hüviyetine bürünmüş bir kişi olarak görülmektedir. Diğer yandan, kabile mağruriyetini ısrarla ölümüne kadar taşımasına rağmen mevcut rivayetlerde aynı zamanda akıllı, basiretli, hükkam, hilim sahibi, akrabalık ilişkilerine önem veren, kabile değer ve dengelerini iyi bilen, cesur, cömert, güzel giyinmeyi seven bir Kureyş eşrafı olarak da kaynaklarımızda tavsif edilmektedir. Dolayısıyla, kaynaklar Ebû Cehil’in olumsuz yönlerini daha çok ön plana çıkararak tavsif etmeye çalışsalar da, onun insanî faziletlerini de satır aralarında da olsa yer vermişlerdir. Bu konuda Buhl gibi kesin ifadeler kullanmak yerine rivayetleri yorumsuz bir şekilde okuyup genel çerçevede ve makul şartlar altında değerlendirmelerde bulunmak daha yerinde olacaktır. Bu konuda bir diğer husus da şudur ki, tarih okumalarında “Ebû Cehil” künyesi, okuyucunun zihninde Amr b. Hişâm’a karşı kuvvetli bir önyargı oluşturarak var olan farklı bir şahsiyetin doğmasına da neden olmaktadır. Bu da onu hemen tüm olayların merkezinde baş aktör olarak görmemize neden olmaktadır (psikolojideki algıda seçicilik konusu). Halbuki, Ebû Cehil İslâm’a karşı yaptıklarında yalnız değildir, çoğu eylemlerinde mensubu olduğu grup kararlarıyla hareket ettiğini müşahede etmekteyiz.

Sonuç olarak, İslam muhalifleri hakkındaki rivayetleri ele alırken, bu rivayetlerin olayların kahramanlarının muhalifleri (Müslüman müellifler) tarafından aktarıldığının bilincinde olunmalıdır. Bu şekilde bir yaklaşımla tarihi daha net ve önyargısız okuyabilme fırsatını da yakalayabileceğiz. Bu bağlamda, Ebû Cehil’le ilgili kaynaklarımızda yer alan rivayetler zaman zaman abartı ve karalamaya yönelik gibi görünse de genel bir bütünlük içerisinde yaklaşıldığında dengeli bir çerçevede kalındığı gözlemlenmektedir.

Kaynaklar:

- » el-Âlüsî, Mahmud Şükrü el-Bağdâdî (1270/1853), *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâl'i'l-Arab*, tsh., Muhammed Behcet el-Eserî, I-III, Beyrut trz.
- » el-Avâcî, Muhammed b. Muhammed, *Merviyâtu'z-Zührî fi'l-Meğâzî*, I-II, el-Medinetu'l-Münevvere, 2004.
- » el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/896), *Ensâbu'l-Eşrâf*, tah. Süheyl Zekkâr ve ark. I-XIII, Beyrut 1996.
- » Buhl, F., “*Ebû Cehil*”, İA, Eskişehir 1997, IV, 15.
- » el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *Kitâbu'l-Osmâniyye*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut 1991.
- » el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *Resâilü'l-Câhiz*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, I-IV, Beyrut 1991.
- » Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Bağdat 1993.
- » Ebu'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil (732/1331), *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, Mısır trz.
- » el-Ezrâkî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ahmed (222/837), *Ahbâru Mekke*, tah. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, I-II, Beyrut 2003.
- » Fayda, Mustafa, “*Batn-ı Nahle Seriyyesi*”, DİA, İstanbul 1992, V, 202-203.
- » Fiğlalî, Ethem Ruhi, “*Dârünnedve*”, DİA, İstanbul 1993, VIII, 555-556.
- » Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, ter. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1993.
- » Hamidullah, Muhammed, “*Hilfû'l-Fudûl*”, DİA, İstanbul 1998, XVIII, 31-32.
- » İbn Abdilber, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (423/1071), *el-İstihâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, tah. Ali Muhammed Muavviz, Adil Hamid Abdilmevcud, I-IV, Beyrut 1995

- » İbn Abdірabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (327/939), *el-Ikdu'l-Ferîd*, tah. Ahmed Emin ve ark. I-VII, Kahire 1956
- » İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen (321/933), *el-İştikâk*, tah., Muhammed Abdüsselam Harun, Beyrut 1991
- » İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (235/849), *el-Musannef*, tah. Muhammed Avvâme, I-XXVI, Beyrut 2006
- » İbn Habîb, Muhammed (245/859), *Kitâbü'l-Muhabber*, tah. Eliza Lichten-Stadter, Beyrut trz.
- » İbn Habîb, Muhammed (245/859), *el-Munammağ*, tas. Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut 1985
- » İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Said (456/1064), *Cemheretu Ensabi'l-Arab*, tah. E. Levi Provençal, Kahire 1948
- » İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü-Nebeviyye*, tah. Mustafa es-Sakkâ ve ark., I-II, Beyrut trz.
- » İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar (151/768), *Sîretu İbn-i İshak*, tah. Muhammed Hamidullah, 1981
- » İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ (774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Beyrut 1987
- » İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, I-XXI, 1997
- » İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *et-Tebyîn fî Ensâbi'l-Kureşyyîn*, tah., Muhammed Nâyif ed-Defîmî, Beyrut 1988
- » İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-Meârif*, tah. Servet Ukkaşe, 1992
- » _____, *Uyûnu'l-Ahbâr*, tah. Muhammed el-İskenderânî, I-IV, Beyrut 2002
- » İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâleddin Muhammed (771/1369), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut trz.
- » İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Muni' (230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübra*, (Riyad Abdullah Abdulhadi), I-VIII, Beyrut 1996.
- » İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VI, Beyrut 1995.
- » İbnü'l-Kelbî, Ebû'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. es-Saib (204/820), *Nesebu Maad ve'l-Yemeni'l-Kebir*, tah. Naci Hasan, I-II, Beyrut 1988.
- » el-Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'şâ*, tah., Muhammed Hüseyin Şemseddin, I-XV, Kahire, trz.
- » Kappar, Mehmet Ali, "Ebû Cehil", *DİA*, İstanbul 1994, X, 117-118.
- » _____, "Ebû Leheb", *DİA*, İstanbul 1994, X, 178-179.
- » _____, "Mahzûm (Benî Mahzûm)", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 402-403.
- » el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (355/966'dan sonra), *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, I-VI, trz.
- » el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tas. Abdullah İsmail es-Sâvî, Bağdat 1938.
- » el-Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid (285/898), *el-Kâmil*, tah. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, I-IV, Beyrut 2008.
- » el-Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc (261/875), *Sahih-i Müslim*, tah. Muhammed Fuad Abdulbakî, I-V, Kahire trz.
- » en-Nesâî, Ebû Abdірrahman Ahmed b. Şuayb (303/915), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, I-XII, Beyrut 2001
- » Özsoy, Ömer – Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur'an*, Ankara 2004
- » es-Sem'ânî, Ebû Said Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur (562/1166), *el-Ensâb*, tak. Abdullah Ömer el-Barudî, I-V, Beyrut 1988
- » es-Suyûtî, Celâleddin b. Ebî Bekr (911/1505), *Esbâbu'n-Nüzûl*, Kahire 1959.
- » Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu't-Taberî*, tah. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, I-XII, Kahire trz.
- » Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (301/922), *Tefsîru't-Taberî*, tah. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, I-XXVI, Kahire 2001.
- » el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Meğâzî*, tah., Marsden Jones, I-III, Beyrut 1989.
- » el-Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer (292/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut 1999.
- » ez-Zebidî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, I-XIII, Ankara 1976.
- » Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân (748/1374), *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâti'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, tah., Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut 1990
- » ez-Zübeyrî, Zübeyr b. Bekkâr (236/850), *Cemheretu Nesebi Kureş*, tah. Abbas Hani el-Cirah, I-III, Beyrut 1971